

**ՎԻԵՏՆԱՄԱԿԱՆ ԵՎ ԱՖՐԱՆԱԿԱՆ ՍԻՆԴՐՈՄՆԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ
ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁ**

Գուրգեն Մուրադյան

Երևանի Հայրուսակ համալսարան
Ընդունված է տպագրության 03.06.2023

Անվտանգություն. քննարկվում է Սառը պատերազմի երկու լայնածավալ տաք կոնֆլիկտների հետևանքով զինծառայողների հետտրավմատիկ խանգարումների պատճառները և դրանց հաղթահարման ուղիները: Կարևորվում է հասարակության և առաջին հերթին կառավարության վերաբերմունքը դեպի վետերանները: Շատ դեպքերում հենց դրանից էլ կախված է վետերանների ազդեցիկ կամ հանգիստ վերաբերմունքը դեպի ընթացող քաղաքական և հասարակական գործընթացները: Միայն հոգեբանները կամ հոգեբույժները անկարող են որևէ բան փոխել առանց պետական աջակցության: Հետտրավմատիկ սինդրոմի վերլուծությունը առաջնահերթ կարևորություն ունի Արցախյան պատերազմների վետերանների հետ տարվող աշխատանքների համար:

Հիմնաբաներ. Սառը պատերազմ, վիետնամական սինդրոմ, հետտրավմատիկ խանգարում, պատերազմի վետերաններ, ռազմական հոգեբանություն

Սառը պատերազմի տաք դրսևորումների թվում առանձնանում է Վիետնամական պատերազմը: Այն իր խորը հետքն է թողել ինչպես ռազմարվեստի զարգացման տիրույթում, այնպես էլ ամերիկյան հասարակական կյանքում: Այս պատերազմը ընդունված է բաժանել երեք բաղադրիչների՝

1. Տեղեկատվական գործընթաց,
2. Ցամաքային պարտիզանական ռազմական գործողություններ,
3. Օդային ռազմական գործողություններ [1]:

Հատկանշական է նաև այն, որ այս պատերազմում վերջնական ելքը չորոշվեց մարտադաշտում, որտեղ ամերիկացիները հսայական գերակայություն ունեին, այլ տեղեկատվական գործընթացները և ՉԼՄ-ների և մշակութային գործիչների արձագանքը ստիպեցին ամերիկյան կառավարությանը գորքերը դուրս հանել Վիետնամից: Աստիճանաբար ձևավորվեց «Վիետնամական սինդրոմ»-ը [2]:

«Վիետնամական սինդրոմ» եզրույթը ունի շուրջ կեսդարյա կիրառություն: Այն սկսվել է շրջանառվել Հնդկաստանի պատերազմներում ԱՄՆ զորքերի կրած «պարտությունից» հետո: Ամերիկացի հոգեբանները քննելով «Վիետնամական սինդրոմ»-ը եկան այն եզրակացության, որ պատերազմական գործողությունների մասնակից անհատը մինչև իր կյանքի ավարտը իրեն զգում է մարտադաշտում և ապրում է պատերազմական կանոններով:

Ռազմադաշտը թելադրում է խաղի սեփական կանոնները. «Դու չսպանես, կսպանեն քեզ»: Սակայն առաջին մահացու կրակոցը կատարելով՝ բազմաթիվ ամերիկացի երիտասարդ զինվորականներ իրենց մարդասպան զգացին: Դրան էլ ավելացավ նաև հասարակական արձագանքը: Հասարակությունը նույնպես այդ ամենը արդարացի չէր համարում:

Արդարացի և ոչ արդարացի պատերազմների խնդիրը քննվել է բազում տեսաբանների կողմից՝ պատերազմներն ըստ նպատակի դասակարգելու փորձերի ժամանակ: Այս բնորոշումը կիրառել են հենց զինվորները, որոնք մասնակցում էին մարտական

գործողություններին: Վիետնամը շատ հաճախ համեմատվում էր Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի հետ, որը համարվում էր արդարացի պատերազմ [3]:

Այդ ամենը հանգեցնում էր ներանձնային կոնֆլիկտի. Մի կողմից մենք գործ ունեինք հրամանը անվերապահորեն կատարող զինծայայողի, մյուս կողմից՝ խղճի խայթ ունեցող մարդու հետ:

Իսաղաղ ժամանակաշրջանում նման խառնվածքով մարդկանց խմբերը գործատուի համար անհարմար աշխատակիցներ են: Նրանք ունեն այն հատկանիշները, որոնք իրենց հնարավորություն են տվել ողջ մնալ պատերազմական դաշտում, սակայն քաղաքացիական կյանքում այլևս կիրառելի չեն:

Իհարկե պատերազմ տեսած անձանց ուղին միօրինակ չէ: Նրանցից յուրաքանչյուրը ունի պատմելու սեփական դրվագները: շատ հաճախ հենց հետպատերազմյան սինդրոմն էլ ցույց է տալիս հասարակական միջավայրում անձի կոնֆլիկտայնության պատճառները: Նրանք չեն համակերպվում խաղի նոր կանոններին, չեն գնում փոխզիջումների, կողմ են խաղաղ ժամանակների խնդիրները լուծել ռազմական ճանապարհով:

Այդ ամենի արդյունքում ձևավորվում է հետտրավմատիկ ստրեսային խանգարումը, որի մասին կխոսվի ստորև:

Հետտրավմատիկ ստրեսային խանգարումը սկզբնավորվում է հոգեկան վիճակի խաթարումների արդյունքում: Այն հիմնականում կապվում է մարտի դաշտում մարդու ֆիզիկական գոյությանն սպառնացող վտանգների արդյունքում բնորոշ վարքագծի շեղման հետ: Այն ունի լատենտային ժամանակաշրջան, դրսևորվում է 6 ամսից մինչև 10 տարի ընկած հատվածում [4]: Բնորոշ հատկություններից է նաև կրկնվող հոգեկան շեղումները:

Մարդու համար դժվար է սկզբնական շրջանում հարմարվել մարտադաշտին, որտեղ գործում է միանգամայն այլ արժեքային համակարգ: Նոր իրավիճակին հարմարվելը ստիպում է կտրել նախկին ստերեոտիպերը և ձեռք բերել նոր հմտություններ, առանց որոնց ուղղակիորեն անհանար կլինի ողջ մնալ նոր միջավայրում: Միևնույն ժամանակ բավականին բարդ պրոցես է պատերազմ անցած զինծառայողների հոգեբանական վիճակի վերականգնումը, որն կարող է տևել մի քանի շաբաթից մինչև մի քանի տարիներ:

Մարդու հոգեկանի վրա ազդող պատերազմադաշտի գործոններն բավականին լայն շրջանակ է ընդգրկում՝ հոգեկանի շեղման առավել ընդգծված և բացահայտ տեսակներից մինչև նվազ տեսանելի երևույթներ:

Չինվորների շրջանում հոգեկանի փոփոխման հիմնախնդիրները ուսումնասիրվել են դեռևս 20-րդ դարի սկզբից: Ռ. Դրեյլինգի կարծիքով սուր զգացողությունները և երկար ժամանակ վտանգի սպառնալիքի ներքո գտնվելը բավականին խորն են ազդում և բերում են հոգեկանի խանգարման այն աստիճանի, որ նրանց մի մասը զինվորներից վերածվում է հոգերուժարանի հիվանդի [5]:

Առավել դժվար է բացահայտել հոգեկան այն շեղումները, որոնք բացահայտվում են պատերազմական գործողությունների ավարտից հետո: Վերջին հաշվումներով Աֆղանական պատերազմի մասնակիցների 70%-ը ենթարկվել են նման շեղումների [6]:

Պատերազմական գործողություններին մասնակցությունը բերում է նաև որակական փոփոխություններ: Այդ մասին են վկայում նաև պատերազմների թոհուրոհով անցած մի

շարք գրողներ՝ Լև Տոլստոյ, Էրիխ-Մարիա Ռեմարկ, Էռնստ Հեմինգուեյ, Անտուան դե Սենտ-Էքզյուպերի և այլք:

Պատերազմի թոհուրոհով անցնողների ուղին բարդ է և հակասական: Հենց այս մարդկանց համար դժվար է հարմարվել խաղի նոր կանոններին՝ ուժային մեթոդները փոխարինել բանակցային գործընթացով: Որպես կանոն պատերազմի վետերանները իրենց նախկին պահապաններին վերաբերում են իբրև իրենց հակառակորդի, իսկ իրենց առջև ծառայած խնդիրները փորձում են լուծել ռազմաճակատի մակսիմալիզմին հատուկ: Առաջին պլան է մղվում խաղաղ կյանքին ադապտացիան: Մարտի դաշտում ամեն բան հստակ է և ընդգծված: Թշնամին ակնհայտ է և միակ նպատակը նրան ոչնչացնելն է: Արագ արձագանքումն սեփական կյանքն փրկելու միակ հաջողված գրավականն է: Մինչդեռ քաղաքացիական կյանքում հակառակորդը ակնհայտ չէ, և որոշ կոնֆլիկտներ կարող են շատ երկար ձգձգվել: Բազմաթիվ վետերանների համար հեշտ չէ զսպվածություն ցուցաբերել և ամեն պատեհ կամ անպատեհ դրվագում ձեռքը գնք վերցնել ուղիղ և փոխաբերական իմաստով: Դա էլ նպաստում է այն բանին, որ վետերանների մեծ մասը այդպես էլ չի ինտեգրվում հասակառությանը և մինչև իր կյանքի վերջն մնում է իբրև զինվոր:

Հոգեբան Վ. Կանդրատևի կարծիքով մենք գործ ունենք կորսված սերնդի հետ, երբ խնդիրը ոչ այնքան հասարակական, այլ հոգեբանական և անգամ ֆիզիոլոգիական դաշտում է: Այս ամենը առավել ցայտուն դրսևորվում է մասշտաբային և երկարաձիգ պատերազմների պարագայում [7]:

Ցանկացած պատերազմից հետո առավել ընդգծված հոգեբանական դրամա են ապրում հաշմանդամության կարգ ունեցողները և այն անձինք, ովքեր մերձավորների են կորցրել պատերազմում կամ էլ զրկվել են տանիքից: Իրավիճակը դյուրին չէ նաև այն մարդկանց համար, ովքեր նախքան պատերազմը չունեին որևէ քաղաքացիական մասնագիտություն և այժմ փաստորեն պետք չեն ոչ մեկին: Անցնելով կյանքի բավականին խստապահանջ դպրոց, ունենալով մի շարք պարզևներ՝ վետերանը պարտավոր է սովորել իրենից տարիքով ավելի երիտասարդ և որ ամենակարևորն է անփորձ անձանց հետ: Սա իհարկե հարված է նրանց ինքնասիրությանը՝ գումարած նաև այն, որ մինչդեռ զինվորը իր կյանքն է վտանգում առաջնագծում՝ նրա տեղը զբաղեցված է «թիկունքային առնետների» կողմից:

Ինչքան կայացած չես լինում քաղաքացիական կյանքում, այնքան առավել մեծ կարոտով ես հիշում բանակային տարիները՝ հոգեբանական վերելքի, եղբայրական միասնության, դժվարությունների միասնական հաղթահարման տարիները [8]:

Այդ իսկ պատճառով հատկապես երիտասարդ վետերանները նորից զինվորագրվում են զինված ստորաբաժանումներ և մեկնում են տաք կետեր պայքարելու, կամ էլ անդամագրվում են քրեական միավորումներին, որտեղ նրանց հմտությունները և փորձը օգտակար են ու անհրաժեշտ:

Միաժամանակ գորացրված վետերանների շրջանում քաղաքացիական կյանքում նույնպես գործում են փոխադարձ օգնության սինդրոմներ: Ամենևին էլ պարտադիր չէ, որ նրանք ծառայած լինեն միևնույն զորամասում: Լոկ բանակի մասին հիշողությունն է նրանց միավորողը: Դրա առավել հետաքրքրական տարբերակն է նաև տարբեր պատերազմների

մասնակիցների միջև հարաբերությունները, երբ նրանցից շատերի միջև առկա է նաև հսկայական տարիքային անջրպետ: Նամանատիպ դեպքեր արձանագրվել Աֆղանական պատերազմի վերտրանների շրջանում, երբ նրանք նախքան պատերազմը սովորական վերաբերմունք ունեին Հայրենական մեծ պատերազմի վերտրանների հանդեպ, իսկ պատերազմից հետո պատկերն էականորեն այլ էր:

Տարբեր պատերազմներ տարբեր կերպ են անդրադառնում հասարակության ինքնագիտակցության վրա: Առաջին հերթին դա կապված է պատերազմի հանդեպ հասարակության առկա վերաբերմունքի հետ, որն էլ ուղղակիորեն ազդում է ռազմական գործողությունների մասնակից անձանց վրա:

Հատուկ իրավիճակներում ռազմաճակատի զինվորները կարող են լուրջ հասարակական փոփոխությունների շարժառիթ դառնալ (մասնավորապես 1904-1905թթ. ռուս-ճապոնական պատերազմ), երբ ցնցումների են ենթարկվում հասարակության գրեթե բոլոր խավերը:

Նամանատիպ դեպքեր 20-րդ հարյուրամյակում բազմաթիվ են: 1917 թ. Ռուսական կայսրության դեպքերը կրկնվեցին նաև Խորհրդային Միության կողմից Աֆղանստան մտնելուց հետո, ինչի արդյունքում ձևավորվեց «Աֆղանական սինդրոմ»-ը:

Այս երկու եզրույթների միջև բազմաթիվ համեմատականներ են անցկացվել: Նախ երկու պատերազմներն էլ վարվում էին գերտերությունների և երրորդ աշխարհի երկրների միջև: Երկու դեպքերում էլ մենք գործ ունեինք գաղափարական հզոր նախապատրաստության և աշխարհաքաղաքական հետաքրքրությունների բախման հետ: Երկու երկրների տարածքները վերածվել էին ռազմական գործողությունների թատերաբեմի, որտեղ ցուցադրվում և փորձարկվում էին ժամանակի նորագույն ռազմական զինատեսակները: Երկու դպքերում էլ, հաղթելով մարտադաշտում և բոլոր խոշոր ռազմական գործողությունների ժամանակ, գերտերությունները պարտություն կրեցին տեղեկավատական գործընթացում: Մեծ դեր ծխադաջ նաև հիշողության հիմնախնդիրը: Պատկերավոր հիշողությունը զգայական տեղեկատվության պահպանումն է, հիշողություն` պատկերացումների, կյանքի և բնության պատկերների, ինչպես նաև ձայների, հոտերի և համերի: Այն լինում է տեսողական, լսողական, շոշափելիքի, համային, հոտառության: Եթե տեսողական և լսողական հիշողությունները սովորաբար լավ զարգացած են և առաջատար դեր են խաղում բոլոր նորմալ մարդկանց կյանքում, ապա շոշափելիքի, համի և հոտառության հիշողությունները որոշ վերապահումներով կարելի է անվանել մասնագիտական հիշողության տեսակներ [9]:

Երկու պատերազմների նման անփառունակ ձգձգումը գերտերությունների ներքին կյանքում հանգեցրեց հասարակական ցնցումների: Վիետնամական պատերազմի նախօրյակին և սկզբում բազմաթիվ ամերիկացի երիտասարդներ ոգևորված էին կոմունիզմի դեմ պայքարով և պատերազմի պատճառը նրանք տեսնում էին Հարավարևելյան Ասիայում կոմունիստական գաղափարախոսության տարածման կանխարգելման մեջ:

ԱՄՆ-ում ձևավորվեց պատերազմի դադարեցման և Վիետնամից զորքերի դուրսբերման հզոր շարժում, որն էլ վարակեց ամերիկյան մշակույթի և ՉԼՄ-ների ներկայացուցիչներին: Հնեց այս ամենն էլ ստացավ «Վիետնամական սինդրոմ» անվանումը: Տարիների

ընթացքում պատերազմավարելով, կրելով մարդկային և նյութական կորուստներ՝ ամերիկացիները այդպես էլ չկարողացան իրականացնել իրենց առջև դրված աշխարհաքաղաքական նպատակները և բախվեցին Դոմինոյի էֆեկտին: Բացի այդ հասարակության շրջանում տարածվեց այն գաղափորը, որ ամեն ինչ չէ, որ կարելի է որոշել հաստ դրամապանակի և ռազմական ուժի հաշվին: Ի պատիվ ամերիկացիների պետք է նշել, որ նրանք կարողացան հաղթահարել թույլ տրված սխալները և հետգա պատերազմներում հասան փայլուն հաղթանակների (Այդ հաղթանակների լավագույն օրինակներն են 1991 թ. Ծոցի պատերազմը և 2003 թ. Իրաքյան կամպանիան: Օրինաչափ է, որ 2003 թ. Ամերիկացիների 38 օրյա օդային հարվածների ընթացքում իրաքցիների կորուստները հետևյալ պատկերն ունեին - օդուժ՝ 10%, զրահատեխնիկա՝ 18%, հրետանի՝ 20%, իսկ հակաքարոզչության արդյունքում անձնակազմի բարոյահոգեբանական ոգին ընկավ 40-60%-ով: Իրաքյան զինծառայողների բարոյալքման նպատակով ամերիկացիները տարածեցին 30մլն թռուցիկ, իսկ ապատեղեկատվության համար գործի էր դրվել 2500-ից ավելի ռադիոհաղորդիչ: Սա ևս ապացուցում է, որ մարտական հատկանիշներից առաջինը ոգին է) [10]: Այդպիսով, ԱՄՆ հասարակական-քաղաքական ապարատը կարողացավ դիմագրավել «անարդարացի» պատերազմի հետևանքներին:

Այլ իրավիճակ էր ԽՍՀՄ-ում կապված Աֆղանական պատերազմի հետ: Այսօր արդեն կասկածի տակ են դրվում նախկինում տրված հիմնավորումները՝ կապված ԽՍՀՄ-ի հարավային սահմանների անվտանգության և եղբայրական ժողովուրդներին օգնելու հետ: Առաջնային պլան է մղվում տվյալ տարածաշրջանում ամերիկացիների հաստատման բացառման փաստը: Աֆղանական պատերազմի հետևանքով սպառազինությունների և ռազմաարդյուրեթյան ան արձանագրվեց, ինչն էլ վերջին հաշվով հանգեցրեց ԽՍՀՄ տնտեսության խաթարմանը և գերտերության կործանմանը [11]:

Արդյուրքում, ռուսները աշխարհաքաղաքական պլուրջ խնդիրներ ունեցան ինչպես Միջին Ասիայում, այնպես էլ Կովկասի մուսուլման բնակչության հետ: Այս պարագայում որոշ ընդհանրություններ կարող ենք տեսնել Վիետնամական պատերազմի հետ: Թեև ամերիկյան հասարակությունը բավականին լավ էր տեղեկացված պատերազմի ընթացքի և գրծողությունների վերաբերյալ: Մինչդեռ մինչև 1984 թ. խորհրդային քարոզամեթոդներն միայն դրական կողմերով էր ներկայացնում ռազմաճակատաի իրադարձությունները: Մինչև 1987 թ. ցինկե դագաղները պահվում էին կիսագաղտնի վիճակում, իսկ շիրմաքարերին արգելվում էր գրել, որ հանգուցյալը գոհվել է Աֆղանստանում: Հասարակությունը գնալով ավելի շատ տեղեկություններ էր ստանում ռազմաճակատից: Սակայն մինչև 1989 թ. գերակայում էր ինտերնացիոնալիստ-մարտիկների գաղափարը: Անգամ այդ տարիներին դեռևս փորձում էին պատերազմը ներկայացնել իբրև «արդարացի պատերազմ» [12]:

Հենց այս ժամանակ էլ պատերազմը սկսեց դիտվել իբրև քաղաքական սխալ, ինչպես նաև պահանջ ներկայացվեց գորքերի դուրսբերման, որն էլ իրագործվեց 1989 թ. Փետրվարին: Բժշկական եզրութաբանությամբ վետերանների շրջանում նման դրսևորումները բնորոշվում են իբրև հետտրավմատիկ ստրեսային սինդրոմ: պատահական չէ, որ երկու դեպքերում էլ շատ է խոսվում հոգեկան շեղումների կամ խանգարումների մասին, որոնց գոհը դարձան ամերիկացի և խորհրդային զինծառայողները: Կարևոր է նաև այն, որ

խնդիրը, ոչ թե նյութական, այլ ավելի շատ հոգեբանական գործոնների հետ կապ ուներ /նրանց մեծ մասը կյանքն ավարտել է ինքնասպանությամբ [13]: Պաշտոնական տվյալներով Վիետնամական պատեազմի ռազմական գործողություններին զոհ գնացին շուրջ 60 հազար ամերիկացիներ, իսկ 1988 թ. տվյալներով ինքնասպանություն գործած վետերանների թիվը անցնում է 100 հազարից: Չարմանալին այն է, որ «Վիետնամական սինդրոմ»-ը միանգամից չի դրսևորվում: Այն իր գագաթնակետին է հասնում հիվանդության 8-րդ տարում:

Հիվանդության հիմնական ցուցիչներն են հոգեբանական ստրեսներին դիմադրելու անկարողությունը, երբ նվազագույն կորուստներեն անգամ մարդուն դրդում են ինքնասպանության: Հիվանդների մեծ մասը բացասական է տրամադրված պետական ինստիտուտների նկատմամբ: Ամերիկացի հոգեբան Ջեք Սմիթի պնդմամբ, ով նույնպես մասնակցել էր Վիետնամական պատերազմին, «Վիետնամական սինդրոմ»-ը ամենևին էլ բնորոշ չէ Երկրորդ համաշխարհային պատեազմի մասնակիցներին: Այն սրում են հիմնականում օտար ափերին վարվող պատերազմները: Օրինակ, երբ քո համերկրացիները վայելում են կյանքը, իսկ դու դեռևս չես գիտակցում քո իրական թշնամուն, գումարած պատեազմն ավարտում ես ոչ ցանկալի արդյունքով [14]:

Մի խոսքով «Վիետնամական սինդրոմ»-ը պարզ ցույց տվեց արդարացի և անարդար պատերազմների միջև առկա անջրպետը [15]: Ինչպես ցույց տվեցինք, Վիետնամական և Աֆղանական սինդրոմները ունեին ծագման համնման պատճառներ և ընթացք, սակայն հաղթահարման տարբեր ուղղություններ: Դրան էլ գումարվեցին նաև դարաբաղյան, չեչենական, մերձդնեստրյան, աբխազական, տաջիկական և այլ սինդրոմները: Չեչենական սինդրոմը ավելի ծանր հետևանքներ ունեցավ ռուսների համար: Մասնակիցների մեծ մասը իր կյանքը չէր տեսնում զինվորական ծառայությունից դուրս: Պատեական չէ, որ վետերանները ոչ միայն լրացնում են բանակի զինվորների շարքը, այլ նաև քրեական խմբավորումների:

Ռազմական ոլորտը, իր ինքնատիպ և յուրահատուկ գործառնությամբ, առանձնահատուկ բարձր պահանջներ է ներկայացնում զինծառայողներին: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ռազմական գործունեությունն ընթանում է մշտապես ոչ միօրինակ՝ արտակարգ և ճգնաժամային իրավիճակներում, չափազանց կարևորվում է հոգեբանական գործոնների դերն ու նշանակությունը: Ռազմական գործունեության արդյունավետությունը պայմանավորված է, նախ և առաջ, տվյալ ոլորտին վերաբերող գիտելիքների մակարդակով, ընդունակությունների և հմտությունների առկայությամբ, ինչպես նաև մի շարք ֆիզիկական, հոգեբանական, հոգեֆիզիոլոգիական և սոցիալական գործոններով, որոնք կարող են ինչպես խթանել, այնպես էլ արգելակել զինվորական ծառայության գործընթացը, զինվորների մարտական հնարավորությունների և կարողությունների զարգացումը:

Յուրաքանչյուր պատերազմ, քաղաքական, տնտեսական, հասարակակալական հետևանքներից բացի, էական հոգեբանական ներգործություն է թողնում նրա մասնակիցների վրա: Իր մեջ կուտակած զգացմունքները՝ մարտնչող զինվորները գորացրվելուց հետո դուրս են մղում քաղաքացիական կյանքում, ինչն էլ հասարակության մեջ առաջ է բերում էական փոփոխություններ:

Վետերանները շատ հաճախ իրենց պատկերացնում են ռազմաճակատում և շարժվում են բանակի օրենքներով: Հետաքրքիր է այն, որ նրանց մեծ մասի մոտ հոգեական խանգարումները ի հայտ են գալիս զորացրումից շուրջ 8 տարի անց:

Իհարկե մեծ դերակատարում ունի նաև հասարակության և առաջին հերթին կառավարության վերաբերմունքը դեպի վետերանները: Շատ դեպքերում հենց դրանից էլ կախված է վետերանների ազդեցիվ կամ հանգիստ վերաբերմունքը դեպի ընթացող քաղաքական և հասարակական գործընթացները:

Միայն հոգեբանները կամ հոգեբույժները անկարող են որևէ բան փոխել առանց պետական աջակցության: Նման վերականգնողական կենտրոններ կան Արևմտյան երկրներում, իսկ օրինակ ՌԴ-ում դրանց թիվը միայն 6-ն է:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հովհաննիսյան Ա., Ռազմարվեստ, հ. 1, Օդային գերակայություն, Ե., 2016, էջ 67-68:
2. Ferguson L. E, Kicking the Vietnam Syndrome? Collective Memory of the Vietnam War in Fictional American Cinema Following the 1991 Gulf War, Submitted in Fulfilment of the Requirements for the Degree of PhD, University of Glasgow, 2011, p. 66-145.
3. Van Creveld M., The Transformation of War, New York, 1991, p. 101-135.
4. Ениколопов С. Н., Психотерапия при психотравматических стрессовых расстройствах // Российский психиатрический журнал. 1998, № 3, с. 50-56.
5. Тоболяк Г., «Афганская война», М., 2010, с. 105.
6. Мухин Ю., Афганский фронт СССР, М., 2009, с. 67.
7. Сенявская Е. С., Психология войны в XX веке: исторический опыт России. М., 1999, с. 75.
8. Кузнецов Д. В., Невоенные методы преодоления «Вьетнамского синдрома» в США в 1973/1974-2015 гг. // Американский ежегодник 2015, М., 2015, с. 168.
9. Ավանեսյան Հ., Հարությունյան Ն., Հովհաննիսյան Ա., Ստեփանյան Լ., Ասրիյան Է., Զինվորի հոգեկան հատկությունների գնահատման և զարգացման մեթոդներ, Գործնական հոգեբանություն, Ե., 2017, էջ 66-67:
10. Հովհաննիսյան Ա., Ռազմարվեստի զարգացումը 20-րդ դարում. Հեռանկարները, Ե., 2017, էջ 494-508:
11. Van Creveld M., Why Iraq Will End as Vietnam Did, 18 November 2004 // <https://archive.lewrockwell.com/orig5/crevald1.html> 20.05.2023
12. Мухин Ю., указ. соч., с. 89
13. СМИ: На одного убитого солдата США приходится 25 военных-самоубийц// Деловая газета ВЗГЛЯД, 16 апреля 2012// <https://vz.ru/news/2012/4/16/574692.html> 20.05.2023
14. MacPherson Myra, Long Time Passing, New Edition: Vietnam and the Haunted Generation, Indiana, 1984, p. 105.
15. Гинодман В., День рождения вьетнамского синдрома// <http://web.archive.org/web/20070930205923/http://www.gzt.ru/world/2003/01/26/120044.html> 20.05.2023

Мурадян Г. ОПЫТ СРАВНИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА ВЬЕТНАМСКИХ И АФГАНСКИХ СИНДРОМОВ. В статье обсуждаются причины посттравматических расстройств у военнослужащих в результате двух масштабных горячих конфликтов времен Холодной войны и пути их преодоления. Освещается отношение общества и в первую

очередь государства к ветеранам. Анализ посттравматического синдрома имеет первостепенное значение для работы, проводимой с ветеранами Арцахских войн.

Muradyan G. THE EXPERIENCE OF COMPARATIVE ANALYSIS OF VIETNAM AND AFGHAN SYNDROMES. The article discusses the causes of post-traumatic disorders in military personnel because of two large-scale hot conflicts during the Cold War and ways to overcome them. Only psychologists or psychiatrists are not able to change anything without state support. The analysis of the post-traumatic syndrome is of paramount importance for the work carried out with the veterans of the Artsakh wars.

Key words: Cold War, Vietnam syndrome, post-traumatic stress disorder, war veterans, military psychology.